

УДК 94(47)"18"

Марина Кеда

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ ЄВРОПИ В СТУДІЯХ МИХАЙЛА ПЕТРОВА

В статті розглядається концепція історії нового часу харківського професора Михайла Назаровича Петрова (1826 – 1887) в контексті загального розвитку історичної науки в Російській імперії другої половини XIX ст. Основну увагу приділено його поглядам на історію Французької революції та запровадженню цієї теми в практику університетського викладання.

Ключові слова: М. Петров, історія Європи, Російська імперія.

Харківський історик другої половини XIX ст. Михайло Назарович Петров (1826 – 1887) відомий широкому загалу як автор низки студій з всесвітньої історії та європейської історіографії. Провідне місце в його науковому доробку посідають питання історії нового часу.

Загальні відомості про його життя та наукові студії містяться в роботах В. Бузескула, А. Деревницького [1], працях істориків радянського часу Є. Гутнаної, Б. Могильницького, М. Смірина, Б. Вебера, В. Шиловцевої [2; 27]. Пожвався інтерес до його особистості в пострадянський період: з'явилися розвідки Ю. Голубкіна, О. Могилки, А. Мітряєва, С. Лимана [3] та дисертаційні дослідження М. Кеда та Н. Остапова [4]. Водночас в історичній науці відсутні спеціальні студії, присвячені поглядам М.Петрова на історію нового часу. Відтак, мета даної статті – розкрити ставлення М. Петрова до актуальних проблем новітньої, зокрема, його погляди на історію Французької революції. Дане питання розглядається в контексті дослідження ранньомодерної історії Європи в українських землях Російської імперії XIX – початку XX ст.

До 60-х рр. XIX ст. студії в галузі всесвітньої історії в Російській імперії стосувалися в основному історії стародавнього світу та середніх віків. Тогочасні університетські курси з історії нового часу являли собою переклади іноземних підручників та охоплювали події тільки до другої половини XVIII ст., "не ризикуючи" висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Однак з 60-х рр. для вивчення нової історії складаються більш сприятливі обставини: швидкий розвиток друку, послаблення цензурних вимог, розширення ступеня духовної свободи. Крім того, цьому періоду історії особливу актуальність надавала боротьба за певний шлях подальшого розвитку імперії, яка розгорнулася в 50-х – 60-х рр.

В історичній літературі М. Петрова визначають передусім як спеціаліста з історії нового часу. Б. Вебер справедливо зазначав, що першим дослідником цього періоду історії в Росії з лав університетської професури слід назвати не стільки В. Гер'є, як це зазвичай прийнято в історіографії [5, с. 393], скільки М. Петрова. Адже саме він першим почав систематично й професійно викладати нову історію в Харківському університеті, випередивши, таким чином, В. Бауера, з ім'ям якого пов'язували початок планомірного й регулярного вивчення і викладання історії нового часу в Петербурзькому університеті [5, с. 400]. Ми підтримуємо таку оцінку, оскільки харківський професор і сам визнавав, що згідно його ступеня знайомства з історичною літературою саме нова й новітня історія, і особливо історія Франції, Німеччини та Англії цього періоду, становила для нього найбільший інтерес [6, с. 13].

М. Петров є автором цілісної концепції всесвітньої історії, яка охоплює всі етапи і ключові моменти розвитку людської цивілізації в різних вимірах і взаємозв'язках: економічному, політичному, релігійному, соціальному, культурному. Він вважав, що мета історії як науки полягає у вихованні суспільства і зазначав, що досягти цієї мети можливо тільки за умови "єдності принципів і поглядів, проведених через усі епохи історичного розвитку" [7, с. 6]. Зasadничими принципами його концепції були: єдність, органічність всесвітньо-історичного процесу, його закономірний поступальний прогресивний характер. При цьому виклад подій подавався з "національної" російської точки зору. Його концепції всесвітньо-історичного процесу була притаманна увага до історії культури, повсякдення, побуту, психології видатних історичних осіб. Її органічною складовою була історія слов'янських народів, історія США [8, арк. 11–14; 9, арк. 11–12], а також історія країн Сходу (в тому числі Китаю та Індії), [10, арк. 6; 11, с. 169–173], що вигідно вирізняло його доробок з-поміж інших тогочасних університетських курсів. Ключові історичні події він висвітлював у дусі лібералізму, що зумовило актуальність його концепції на довгий час: навіть у XX ст. історики спирались на результати його напрацювань.

Зі спадщини М.Петрова історії нового часу цілком присвячено третій та четвертий томи "Лекцій з всесвітньої історії" [13; 12], докторську дисертацію "Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії та Франції" [14] та низку біографічних нарисів [15], в яких особливо рельєфно проявилось ставлення харківського вченого до переломних моментів історичного розвитку взагалі та до революційних рухів зокрема. Цінна інформація міститься також в неопублікованих роботах – підготовчих матеріалах та програмах до лекційних курсів, коментарях до міністерських програм, нотатках щодо окремих подій та явищ нового часу [8; 9; 10; 16; 18].

При висвітленні подій цього періоду М. Петров в основному спирався на спеціальні конкретно-історичні дослідження провідних російських та європейських істориків, зі спадщиною яких він мав можливість детально ознайомитися під час наукового відрядження до Європи. Однак поза його увагою не залишилися також історичні джерела: він докладно вивчав збірки документів, які в другій половині XIX ст. досить активно публікувались в Німеччині, Англії та Франції.

М. Петров повсякчас підкреслював надзвичайну актуальність європейської історії нового часу. Стосовно навчальних планів викладання історії, затверджених Міністерством народної освіти у 1877 р., у яких перевага надавалася вивченню стародавньої історії перед новою та новітньою, історик зазначав, що нова історія більше пов'язана з сучасністю, ніж антична, тому й вивчати її слід повніше та глибше [40, арк. 4]. Європейська історія стала складовою тогочасної системи освіти й виховання, послужила "передаточною інстанцією" стародавньої освіченості. Він не поділяв думки своїх сучасників стосовно того, що Росія і без впливу Заходу стала спадкоємицею стародавніх традицій, які отримала через Візантію. На його переконання, саме Заходу Росія завдячує "пробудженням до нового життя", тому і відкидати вплив західних ідей неможливо, оскільки ці ідеї, як сприятливі так і небезпечні проникають в усі "шпаринки нашого існування" [10, арк. 11 зв.].

В оригінальній періодизації історичного процесу (всесвітня історія у нього поділена на стародавню, яка вивчає народи й держави, що скінчили своє існування, та нову) нова історія складається з періоду середніх віків, "які є переходом від давнього світу до нинішнього часу", та історії чотирьох останніх, тобто найближчих до нас століть (XVI, XVII, XVIII і XIX), "впродовж яких остаточно склалось наше сучасне життя". До цього останнього етапу, тобто нової історії "у вузькому значенні", він відносить як складову новітню історію (термін "новітня" він вживає для позначення сучасної історії), яка охоплює події, починаючи з Французької революції [17, с. 37].

Виклад історії нових часів М. Петров починає з межі XV – XVI ст., виходячи з того, що саме Великі географічні відкриття, доба гуманізму (XV – XVI ст.) і Реформація XVI ст. зумовили докорінні зміни в житті людського суспільства, стали потужним поштовхом у розвитку продуктивних сил, світової торгівлі, науки, техніки, сприяли розвитку відносин між різними країнами і народами, об'єднавши їх у єдиному процесі світового поступу.

Основним змістом історії нового часу М. Петров вважав цілу низку важливих процесів і явищ. Передусім він називав гуманізм, потужний економічний розвиток (при цьому він підкреслював, що в цей час "інтереси матеріальні, промислові починають відігравати таку важливу роль, що ними частково зумовлюється і самий розвиток політичних подій" [13, с. 2 – 3]), виникнення ідеї й системи політичної рівноваги, посилення абсолютної монархії на Заході, Реформацію західної церкви [18, арк. 41]. У цей період тривала повсюдна боротьба зі старим суспільним ладом, із середньовічними установами й порядками з метою побудови соціальних відносин на нових засадах свободи й рівності. Виявом саме цієї боротьби, на думку історика, і були "суспільні потрясіння останніх століть": у XVI ст. – Селянська війна в Німеччині, у XVII ст. – англійська революція, в кінці XVIII ст. – Французька революція. М. Петров особливо підкреслює прагнення націй до самовизначення і незалежності (як прояви – боротьба Нідерландів з Іспанією у XVI ст., боротьба англо-американських колоній з метрополією у XVIII ст.). Він також наголошував на швидкому та всебічному розвитку науки, відкриттях і винаходах, які істотно змінили всі умови життя, на важливій ролі суспільної думки та літератури, розширенні європейських колоній, а з ними і європейського культурного впливу на весь світ.

Важливе місце в його курсі всесвітньої історії посідає історія Французької революції, яку він вважав однією з найвизначніших подій в історії нового часу. Для російської історичної науки другої половини XIX ст. був характерний значний інтерес до Французької революції XVIII ст. Проте, до кінця 70-х рр. XIX ст. не було створено жодного ґрунтовного конкретно-історичного дослідження з цієї проблеми. Б. Вебер поясняв такий стан справ цензурною заборонаю [5, с. 446]. Натомість М. Петров, незважаючи на цензурні рескрипти Міністерства народної освіти, дотримувався думки про те, що "не страшні розповіді ні про які революції, якщо при викладі постійно мати на увазі всю ненормальність та винятковість цих явищ. Набагато вже небезпечніше – мовчати про такі події або згадувати про них мимохідь" [10, арк. 11 зв.]. Він вважав, що саме через брак інформації молодь самотужки шукатиме відповіді на питання, що її хвилюють, тому слід заздалегідь потурбуватися про те, щоб ці відповіді були "правильні". Саме цим пояснюється значна увага, яку історик приділяв історії революції [8].

Відтак, М. Петров став одним із перших професорів Російської імперії, які наважилися виступати з університетської кафедри з подібною тематикою. Впродовж 1865/1866 навчального року він читав у Харківському університеті спеціальний курс з історії Французької революції [20, с. 10]. Для того часу це було непересічною подією. До М. Петрова публічні лекції з історії Французької революції читав тільки В. Шульгін у Київському університеті св. Володимира [5, с. 450]. Щоправда, це були поодинокі лекції, а не цілісний курс, як у М. Петрова. Це спростовує поширене в історіографії твердження про те, що саме В. Гер'є наважився запровадити революційну тематику в практику університетського викладання [22, с. 9; 21, с. 66; 5, с. 450]. В. Гер'є почав розробляти свої спеціальні курси з історії Французької революції тільки з 1868 р. [22, с. 11]. Водночас, М. Карєєв, який був знайомий з науковим доробком М. Петрова, усе ж називав В. Гер'є "першим у часі, хто у нас почав серйозно займатись Французькою революцією" [23, с. 150], оскільки саме В. Гер'є першим залучив матеріали російських архівів для вивчення цієї теми.

Погляди М. Петрова на історію революції склалися на основі аналізу широкої джерельної бази. Матеріали з історії революції він поділяє на офіційні та неофіційні: законодавчі пам'ятки, "державні

папери" та акти, дипломатичне листування (Мірабо, Марії Антуанетти, Людовіка XVI), полемічну літературу та мемуари [12, с. 123]. До аналізу джерельної бази він додає ґрунтовну характеристику європейської історіографії революції, аналізуючи погляди Ж. де Местра, Ф. Шатобріана, Ф. Мінье, А. Тьєра, Ж. Мішле, Луї Блана, Баранта, О. Токвіля, Г. Зібеля та ін.

М. Петров вважав, що викладаючи історію Франції періоду революції, дуже важливо з'ясувати вплив усіх прошарків суспільства на хід подій. Так, характеризуючи "Історію Французької революції" Ф. Мінье, він дорікав її автору, що той намагається повсюдно висунути на перший план тільки середній стан, у той час як інші категорії тогочасного суспільства посідають другорядне місце [12, с. 126]. М. Петров намагався простежити в революційних подіях роль кожного суспільного прошарку: середніх станів, дворянства, духівництва, а також ставлення інших держав до революції.

Причини революції він поділяв на три групи: суспільні (становище станів, поширення ідей свободи та рівності), моральні (література й публіцистика XVIII ст.) та економічні, з-поміж яких він особливо виділяв фінансові труднощі, вважаючи їх "відправною точкою усієї революції" [12, с. 141 – 190]. Першість він віддавав причинам суспільного характеру.

Услід за І. Теном основою революції він вважав абстрактні ідеї свободи та рівності. Непрактичність, "абстрагованість" цих ідей автор пояснює тим, що державний лад старої Франції ще не був підготовлений для впровадження цих ідей, особливо ідеї свободи. Установи, які могли б стати її виразниками у Франції, поступово втрачали свій вплив: так сталося з провінційними та обласними "сеймами", Генеральними штатами, які не збирались протягом 175 років. Показово, що їх скликання у 1789 р. стало відправною точкою революції.

Франція того часу, на думку М. Петрова, була абсолютно не підготовлена до політичної свободи: "вищі класи були глибоко аморальні, нижчі – глибоко неосвіченими; і ті й інші – однаково відучені від автономії довгим періодом державного абсолютизму і теоретико-філософською освітою століття" [12, с. 197]. Що ж стосується ідей рівності, то тут, як вважав історик, для її розвитку існували абсолютно сприятливі умови: міцна монархічна влада з її тенденціями до зрівняння, віковий процес централізації, який все більше згладжував місцеві, обласні та станові особливості, і, що особливо важливо, значне посилення ролі середнього стану.

Однією з головних причин соціального характеру дослідник називав вікову станову ворожнечу. Наприкінці XVIII ст. Франція являла собою два ворожих табори: "з одного боку – привілейовані класи зі своїми родовими та корпоративними забобонами, пихатістю, образливими привілеями та моральною убогістю, оскільки сила інтелігенції давно вже перейшла на бік середнього стану; з іншого – tiers-état, з накопиченою освітою та багатством, з усвідомленням своєї сили та прав, з незрівняною кількісною та моральною перевагою та разом з тим з непримиренною ненавистю до привілейованих станів" [12, с. 149].

Підкреслюючи всесвітньо-історичне значення "просвітницької літератури", М. Петров вдався до її детального аналізу, оскільки саме зі світоглядною ситуацією XVIII ст. він пов'язував другий комплекс причин революції. На його думку, ніколи ще філософські ідеї та вчення не мали такого впливу, як у цей період. Літературу XVIII ст. він називав "нервом і душею тогочасного європейського життя" [12, с. 150]. Її визначальною рисою він вважав наповненість "розмаїттям широких та сміливих ідей рівності й свободи". Даючи загальну характеристику літератури епохи Просвітництва, М. Петров, спираючись на А. Токвіля, виділяв такі її особливості: ненависть до наявного стану речей; антиісторичність; матеріалізм, який шкодить розвитку суспільної свободи, оскільки заперечує в людині свободу волі, а відтак і суспільну свободу, і породжує суспільне рабство; глибока нерелігійність, що мала великі негативні наслідки: під час революції були зруйновані не тільки закони громадянські, але й релігійні та моральні. Звідси він виводив і зухвалий, брутальний, руйнівний і страшний характер революції. Захоплення суспільства суто літературними теоріями зумовило абстрактність, непрактичність характеру революції. Згодом подібне ставлення до цього комплексу причин сформулював відомий фахівець з історії Французької революції М. Кареев, який також вважав, що вона була підготовлена філософами-енциклопедистами [24, с. 212].

Третю групу причин, на думку М. Петрова, становили економічні. Він зауважував, що основна маса населення Франції – tiers-état – потерпала від численних економічних утисків, перебувала у злиденному становищі. В особливу групу виділені фінансові аспекти економічної політики держави напередодні революції, аналіз яких М. Петров починав з періоду правління Людовіка XIV, за якого проявились значні фінансові ускладнення. Увесь наступний період правління монарха був наповнений безрезультатною боротьбою за покращення фінансового становища. Штучна система Джона Ло на початку регентства, заходи герцога Бурбона та його спадкоємця Машо по управлінню фінансами викликали жорстоку боротьбу з парламентом, який прагнув контролю над фінансами, – усі ці явища призвели до жахливого стану державного бюджету на початку правління Людовіка XVI.

М. Петров повсякчас висловлює своє співчуття тяжкому становищу народних мас, але суворо засуджує революційний фанатизм, який супроводжував народні виступи. Він зазначає, що жодні аргументи не можуть виправдати "дикого фанатизму розлюченої маси повсталих" [15, с. 352]. Таку тактику боротьби він називає найбільшою помилкою, що неминуче завершується "катастрофою".

Головною причиною народних виступів М. Петров вважає матеріальні негаразди: "маси ніколи не підіймаються через самі лише ідеї, і книги, якими б вони не були, рідко спричиняють революції... Тільки важке матеріальне становище, голод, злидні, нестерпні утиски, аловом, – економічні умови і причини в змозі викликати народний заколот" [15, с. 333].

При викладі подій революції найбільшу увагу харківський історик звертав на політичні аспекти зміну системи управління та установ. Такий підхід був характерний для істориків того часу: на політичних аспектах революції зосереджували свою увагу С. Соловйов і В. Гер'є, в той час як М. Карєєв детально висвітлював становище селян під час революції [5, с. 451].

Зміну існуючого ладу у Франції М. Петров називає історично зумовленим і необхідним кроком. Услід за А. Токвілем він вважає постанови 4 серпня 1789 р. закономірною формальною ліквідацією феодальної держави, яка фактично натоді вже не існувала [12, с. 194].

Характеризуючи Французьку революцію, він не вживає терміни "антифеодальна" чи "буржуазна", натомість використовує поняття "політична" та "соціальна". Різні періоди революції, на його думку, відрізняються за своїм змістом. Так, спочатку вона носила політичний характер і була спрямована на формальну ліквідацію фактично неіснуючої феодальної держави, а потім "поза політичною революцією, що тривала у Франції, зростала ще більш грізна революція соціальна, тобто похід незаможних класів суспільства проти заможних" [12, с. 204]. Такі погляди М. Петрова не вкладались у річище поширеної історіографічної концепції, представленій іменами О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Мін'є. Натомість його концепція містила ідеї, які пізніше знайшли відгук у так званій "ревізійній" історіографії Французької революції (Ф. Фюре, П. Губер, Д. Ріше та ін. [25, с. 141 – 143; 26, с. 3]). У даному випадку можна говорити про тонку наукову інтуїцію вченого, його здатність до критичного переосмислення усталених історичних позицій. Посилаючись на аргументи Луї-Блана та Зібеля і спираючись на факти, він доводив, що соціалістичні принципи справили величезний вплив на конституцію 1791 р., особливо на нову фінансову систему [12, с. 202].

М. Петров одним з перших спробував дати об'єктивні оцінки провідних діячів Французької революції. Заслугує на увагу його позитивне ставлення до Мірабо, котрого він називав "найвидатнішим державним мужем революції, єдиним її діячем, який міг керувати її ходом" [12, с. 195]. Вчений вважав його чесною і щирою людиною, з відвертими ліберальними поглядами, а його програму – досить практичною. Щоправда, він визнавав, що "вади Мірабо були настільки ж вражаючими, наскільки і його чесноти", а в приватному житті ця людина вирізнялася безсоромністю та аморальністю [12, с. 196]. Однак зі смертю Мірабо "зникла й остання опора престолу і законного порядку, й анархія вже не бачила перед собою жодних перепон" [12, с. 206]. Лафайєта, на протигагу Мірабо, історик називає популістом.

Харківський професор досить критично оцінив "Декларацію прав людини", вважаючи, що її принципи ігнорують історичну традицію, оскільки вимагають негайної й абсолютної рівності й свободи, чим ризикують "відкрити ворота анархії". На його думку, розширення політичних прав відбувається не одразу і вимагає певного часу. Тому влада не може, коли б навіть і хотіла, зробити своїх підлеглих одразу вільними, не підготувавши їх до цього засобами освіти та самоуправління. Ще більш згубним він вважав пункт про права кожної людини протидіяти тиранії, оскільки під тираном кожна людина розуміє того, кого має на увазі особисто вона: бідняки – багатіїв, робітники – капіталістів, солдати – офіцерів і т. д.

М. Петров зауважував, що постанови 4 серпня 1789 р. дали Франції і Західній Європі вічні блага, "на яких ґрунтується теперішній економічний та суспільний лад Європи", а саме – свободу праці, рівність усіх перед законом та єдність держави [12, с. 194].

Конституцію 1791 р. він вважав досить ліберальною. Найзначнішими її досягненнями він називав судову реформу, звільнення селян і промислових виробників від феодального та корпоративного гноблення [12, с. 201].

Важливе місце в поглядах М. Петрова на Французьку революцію посідало його ставлення до так званого *tiers-état*. Увага дослідника до третього стану була обумовлена об'єктивним розвитком історичної науки у першій половині XIX ст. Досить значним її фактом було виділення в 30-х – 40-х роках у розвинених країнах робітників у самостійний суспільний клас, що вплинуло на розвиток суспільної думки й суспільної науки, у тому числі й історіографії [27, с. 108; 28, с. 19]. М. Петров говорив про існування в німецькій історіографії окремого "простонародного напрямку", представники якого займалися вивченням життя нижчих, простих прошарків суспільства [14, с. 106]. Так само і в англійській історіографії він виділяв окремо тих істориків, які спеціально займалися вивченням історії нижчих станів [14, с. 207 – 208].

Слід зазначити, що під *tiers-état* М. Петров мав на увазі передусім середні прошарки суспільства. Однак він наводив різні тлумачення цього терміну, наприклад, Зібелем, який під *tiers-état* розумів не тільки міське населення, але й усю масу селян, увесь народ, який протистояв привілейованим класам – дворянству та духівництву. Визначною в науковому відношенні він називав "Історію третього стану" О. Тьєррі й слідом за її автором вважав, що на боці третього стану виступила буржуазія й інтелігенція [12, с. 146]. На думку М. Петрова, середній стан складався з кількох частин: буржуазії, інтелігенції, робітників, селян. Формально, керуючись думкою "сучасників-філософів", до його складу він відносив найнижчі стани суспільства – "чернонародье".

Демократично-революційну "грізну масу" простого народу М. Петров називав "темною силою столиці, що складалася з жебраків, волоцюг, голодних ентузіастів, різних шукачів пригод, але нерідко й відвертих патріотів" [12, с. 199], що являла собою готовий "матеріал" для будь-яких насильницьких переворотів. На його думку, середній стан створив колосальну суспільну машину з єдиним центром у Парижі, і тільки "від випадку залежало – хто буде машиністом" [14, с. 276].

Головними натхненниками соціальної революції він називав палерояльських демагогів, зокрема Марата. Історик засуджував нав'язані ними простому народу переконання в тому, що він є справжнім

господарем держави і революція має скінчитися не раніше, ніж пролетаріат досягне забезпеченого становища [12, с. 204].

Негативно М. Петров ставився як до якобінців, так і до жирондистів. Жиронду він вважав гілкою якобінців, від яких вона відрізнялася більшою поміркованістю, "своїм безкорисливим патріотизмом, чесністю й відвертістю своїх переконань". Якобінська партія, за словами дослідника, "за незначними винятками складалася з брутальних, брудних та корисливих агітаторів паризької черні" [12, с. 210]. Спільним між цими двома партіями, на його думку, було те, що вони обидві бажали встановлення республіки. "Але жиронда разом зі свободою прагнула також порядку, безпеки та закону; між тим, як якобінці під іменем республіканської свободи мали на увазі саме відсутність будь-якого порядку, панування черні й пограбування багатих на користь пролетарів" [12, с. 217]. Найкращим засобом для повалення монархії та встановлення республіки обидві партії вважали європейську війну. Отже, справжніми винуватцями 22-річної революційної війни з Європою історик вважає не змову "старих дворів" та емігрантів проти французької свободи, як це доводила більша частина французьких істориків, а "інтриги і фанатизм жиронди та якобінців" [12, с. 210, 213].

Виникнення терору М. Петров вважав невід'ємним наслідком запровадження принципів 1789 року (громадянська рівність, національний суверенітет), так само, як це робила більшість представників консервативної історіографії. Якщо прибічники революції вважали терор випадковістю, результатом впливу зовнішніх обставин, нещастям, на яке прирекли її вороги, то противники революції пов'язували терор з її засадничими принципами [29, с. 62].

Таким чином, М. Петров висвітлював історію нового часу в дусі лібералізму, який був провідним напрямком російської політичної та історичної думки кінця XIX ст. Він, як і більшість лібералів (К. Кавелін, С. Соловйов, Б. Чичерін), вважав неприпустимим для російського суспільства революційний спосіб вирішення політичних та економічних проблем. Викладаючи історію Реформації та Французької революції, науковець, з одного боку, засуджував криваві революційні методи, а з іншого – і реакційно-консервативну урядову систему. Коли влада, на думку історика, внаслідок своєї недбалості не здатна взяти ініціативу у свої руки, це змушений зробити народ. Водночас народ не здатен самостійно здійснювати реформи, оскільки може боротися за свої права єдиним реальним для нього шляхом – силовим, революційним. Відтак, М. Петров підкреслював, що не можна відкидати остаточно імовірність революцій, і звідси вважав за необхідне вивчати їх історичні приклади. Саме тому Михайло Петров став одним із перших у Російській імперії, хто не побоювався звернутись не тільки до нової та новітньої історії, але й до найбільш суперечливих і "небезпечних" подій – історії Реформації та Французької революції. Йому належить першість у запровадженні в практику університетського викладання курсу Французької революції.

Джерела та література

- Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века / Бузескул В. П. – Часть 1. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – 218 с.; Бузескул В. П. К биографии Михаила Назаровича Петрова / В. П. Бузескул // Харьковские губернские ведомости. – 1887. – № 33 (5 февраля). – С. 2 – 3; Бузескул В. П. М. Н. Петров [Некролог] / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1887. – № 3. – С. 42 – 47; Деревицкий А. Михаил Назарович Петров. Биографический очерк. (Страница из истории Харьковского университета) / Деревицкий А. – Харьков: Изд. Д.И. Полухтова, 1887. – 36 с.
- Смирин М. М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война / Смирин М. М. – Изд. 2-е. – М.: АН СССР, 1955. – 568 с.; Вебер Б. Г. Великая крестьянская война в Германии в освещении М. Н. Петрова / Б. Г. Вебер // Средние века. – Вып. XIII. – С. 79 – 85; Гутнова Е. В. Историография истории средних веков / Гутнова Е. В. – М.: Высш. школа, 1985. – 479 с.; Шиловцева В. С. Деякі питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М. Н. Петрова / В. С. Шиловцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1982. – Вип. 24. – С. 101 – 107.
- Голубкин Ю. А. М. Н. Петров как историк / Ю. А. Голубкин, О. Н. Могилка // Вестник Харьковского университета. – № 316. – История. – 1988. – Вып. 22. – С. 25 – 30; Митряев А. И. Медиевистика в Харьковском университете / А. И. Митряев, Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // Вестник Харьковского университета, 357. – 1991. – Вып. 24. – С. 69 – 83; Лиман С. И. Изучение и преподавание истории средних веков на Украине в конце XIX – начале XX в. / С. И. Лиман // Сборник научных работ аспирантов Харьковского университета. Гуманитарные науки. – Харьков, 1992. – С. 157 – 159; Лиман С. И. Медиевистика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880 – 1917 pp.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.03 / Лиман Сергій Іванович – Харків, 1994. – 346 с.; Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.
- Кеда М. К. Михайло Назарович Петров (1826 – 1887) та його внесок в історичну науку: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Кеда Марина Костянтинівна – Чернігів, 2005. – 228 с.; Остапов Н. В. Становление преподавания всемирной истории в университетах России: научно-педагогические взгляды и деятельность М. Н. Петрова (1850 – 1880 годы): авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Н. В. Остапов – Ськтывкар, 2006. – 20 с.
- Очерки истории исторической науки в СССР : в 5 т. / Под ред. М. В. Нечкиной. – Т. 2. – М.: АН СССР, 1960. – 362 с.
- Петров М. Н. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М. Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года / Петров М. Н. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – 76 с.

7. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор / Петров М. Н. – Харьков: В университетской типографии 1861. – VII, 309 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2048, оп. 1, спр. 52-55 [История революций: французской, английской, испанской, прусской], 41 арк.
9. ЦДІАК України, ф. 2048, оп. 1, спр. 60 [Программа по всеобщей истории], 5 арк.
10. ЦДІАК України, ф. 2048, оп. 1, спр. 66 [Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНПР.], 60 арк.
11. Надель Х. С. Индология в Харьковском университете за полтора века / Х. С. Надель // Народы Азии Африки. – 1964. – № 2. – С. 169 – 173.
12. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории : в 4 т. / Под ред. проф. В. К. Надлера. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до национального конвента) / В обработке В. П. Бузескула. Харьков: Типография Х. Счасни, 1894. – 222 + 92 с.
13. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) / В обраб. и с доп. проф. В. П. Бузескула. 1904. – XII + 226 с.
14. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор / Петров М. Н. – Харьков: В университетской типографии 1861. – VII, 309 с.
15. Петров М. Н. Из всемирной истории: очерки / Петров М. Н. – Изд. 2-е, просм. и доп. – Харьков: Типография В. А. Сыхра, 1882. – 440 с.
16. ЦДІАК України, ф. 2048, оп. 1, спр. 56 [Заметки к истории Людовика XIV], 24 арк.; Там само, спр. 57 [О значении истории], 19 арк.; Там само, спр. 58 [Литература XVIII в.], 13 арк.; Там само, спр. 59 [Программа по всеобщей истории], 5 арк.; Там само, спр. 61 [Курс Новой истории М. Петрова. 178 арк.]; Там само, спр. 62 [Курс Новой истории М. Петрова. Конспект по русской истории], 208 арк.; Там само, спр. 63 [Новая история. – Ч. 1], 104 арк.; Там само, спр. 64 [Новая история. – Ч. 2.], 165 арк.; Там само, спр. 65 [О разработке Новой истории], 13 арк.; Там само, спр. 67 – 68 зв. [Программа по новой истории], 21 арк.
17. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории / Петров М. Н. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т.1. История древнего мира. В новой обраб. и с доп. А. Н. Деревянского. – 1907. – XI, 397 с.
18. ЦДІАК України, ф. 2048, оп. 1, спр. 69 [Конспект по новой истории], 41 арк.
19. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории : в 4 т. / Под ред. проф. В. К. Надлера. – Т. III. История Новых веков (Реформационная эпоха). В обработке прив.-доц. В.П. Бузескула. – Харьков: Издательский книжный магазин Д. Н. Полухтова, 1888. – 216 с.
20. Обзор преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1865 – 1866 учебный год. – Харьков: В университетской типографии, 1864. – 20 с.
21. Далин В. М. Историки Франции XIX – XX веков / Далин В. М. – М.: Наука, 1981 – 328 с.
22. Иванова Т. Н. В. И. Герье и начало изучения Великой Французской революции в России : дис. ... кандидата ист. наук / Т. Н. Иванова. – Ленинград, 1984. – 17 с.
23. Кареев Н. И. Историки Французской революции. Т. 3. Изучение Французской революции во Франции / Н. И. Кареев. – Л.: Колос, 1925. – 308 с.
24. Погодин С. Н. Социология истории Николая Кареева / С. Н. Погодин // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 212 – 215.
25. Блуменау С. Ф. Французская революция конца XVIII в. в современной научной полемике / С.Ф. Блуменау // Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 141 – 150.
26. Таран Л. Французська революція кінця XVIII ст. в світлі сучасних дискусій / Л. Таран // Історія України. – 2003. – № 21 – 22. – С. 1 – 7.
27. Историография истории нового времени стран Европы и Америки : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. "История" / Под ред. И. П. Дементьева. – М.: Высш. школа, 1990. – 512 с.
28. Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX до 1917 г. / Киреева Р. А. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
29. Гениффе П. Террор: случайность или неизбежный результат? Из уроков Французской революции XVIII в. / П. Гениффе // Новая и Новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 61 – 77.

Марына Кей

THE CONCEPT OF MODERN HISTORY OF EUROPE IN STUDIOS OF MYKHAILO PETROV

The article deals with the concept of Modern European history by Michael Nazarovitch Petrov (1826 – 1887) in the context of the general development of historical science in the Russian Empire in the second half of the XIXth century. The main attention is paid to his views on the French Revolution and the introduction of this theme into university pedagogical process.

Key words: M. Petrov, history of Europe, Russian empire.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2011